

Қаюмова Н.М.	воситаларининг қўлланиши	
Fayziyeva M.Ch.	Amerika va o'zbek badiiy diskursida sadoqat va xiyonat g'oyalari talqini	292
Juraqulova G.M.	Biographic elements in "Jane Eyre" by Charlotte Brontë	296
Kadirova N.A.	Complex nature of the term "motif" in literary criticism, and the analysis of one of its variations on the example of the uzbek folk tale "Mokhistara"	300
Rakhmatova M.M., Fayziyeva Sh.R.	Literature review on the analysis of academic integrity challenges in muslim countries	304
Pulatova S.Sh.	Factors leading to family happiness in the short story "A marriage of convenience" by William Somerset Maugham	310
Xudoyev S.S.	Nemis adabiyotshunosligida topishmoq janrining tadqiq-u tavsifi	314
Zokirova N.S.	Tarjimada lingvokognitiv dunyo manzarasi, lingvistik ong va lingvistik anglashning o'zaro munosabatlari	319
Каримова Д.Х.	Таржимада вариантлик ва инвариантлик тушунчаларининг специфик хусусиятлари	324
Мамадиярова Ю.А.	Бадий таржимада меъморий экфрасис матнлар таҳлили	331
Содиқова Д.Т.	Муслихабегим Мискин шеърининг образлар олами ва уларнинг поэтик функцияси	337
Rakhmatova Sh.B.	Reflection of feminism and ecofeminism in Dorris Lessing's work "The cleft"	345
Азимова М.С.	Садриддин Салим Бухорий ижодида ғазал жанри	349
Бабаев О.А.	Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарининг жаҳон адабиётида ўрганилиши	352
Тўраева Л.О.	Ўрим кўшиқларининг образлар таркиби ва бадий-композицион хусусиятлари	357
Хамдамова С.Б.	Уильям Батлер Йейтс ижодида модернистик шеърини техникаларининг қўлланилиши	362
Bahronova B.B.	Badiiy adabiyotda ijtimoiy munosabatlar va madaniy hayot talqini	368
Qodirova S.A.	"Devonu lug'otit turk" va "Zarbulmasal" asarlarida qo'llanilgan maqollarning qiyosiy-tipologik tahlili	372
Ражабов Т.А.	Замонавий ўзбек шеърлигида бадий кўчимларнинг лисоний-бадий таҳлили	376
Норова Н.Б.	Усмон Кўчкор лирикасида тош ва тупроқ образларининг қўлланилиши	380
Qurbonova N.R., Mustafoyeva M.A.	Jahon adabiyotida sonet janri tadriji	384
Sayliyeva Z.R.	Ibrohim Haqqul asarlarida tasavvufga munosabat	389
MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK *** TEXTOTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Olimova M.S.	Huvaydo she'riyatida tasavvuf ohanglari	395
Baxtiyoro'va G.M.	Ahmad Yassaviy toshbosmalarida Qur'on oyatlari talqini	400
"NAVOIY GULSHANI"		
Sayliyeva M.R.	About the artistic world of the great artist	405
PEDAGOGICS		
Safarli N.T.	Formation and development of higher education institutions in Nakhchivan during the Soviet era	408
HISTORY		
Xaitov Sh. A., Ahmadov A.A.	XX asr boshlarida Rossiya-Afg'oniston savdo-sotiq aloqalari va Afg'oniston armiyasi D.N. Logofet talqinida	415

ТАРЖИМАДА ВАРИАНТЛИЛИК ВА ИНВАРИАНТЛИЛИК ТУШУНЧАЛАРИНИНГ
СПЕЦИФИК ХУСУСИЯТЛАРИ*Каримова Дилафрўз Халимовна,**Бухоро давлат университети**Немис филологияси кафедраси катта ўқитувчиси*d.x.karimova@buxdu.uz

Аннотация. Ушбу мақолада таржима вариантлари ва инвариантлари тушунчаларининг илмий-назарий, терминологик моҳияти, халқ эртаклари билан адабий эртаклар тилининг ўзига хослиги, уларда қўлланилган лингвокултуремаларни таржимада бериш муаммолари, талқини ва тавсифи, халқ эътиқодий қарашлари, миллийлиги билан боғланиши ва уларни таржима жараёнида сақлаб қолниш имкониятлари ўрганилиб таҳлилга тортилган. Кейинги пайтларда инвариант ва вариантлик атамалари жуда кўп фанлар доирасида кенг қўлланиладиган бўлиб қолди. Бу кўпинча тилишунослик ва адабиётшуносликда кузатилади. Аслида фалсафанинг гносеология бўлими билан чамбарчас боғлиқ бўлган “моҳият” ва “ҳодиса” тушунчалари замирида пайдо бўлган инвариант ва вариантлик тушунчалари ҳар бир фаннинг спецификасидан келиб чиққан ҳолда турлича ўрганилади. У ҳақда тадқиқотларда ҳар хил фикрлар, йўналишлар вужудга келган. Бу тушунча ва ҳодисалар таржимашунослик соҳасига ҳам дахлдордир.

Калит сўзлар: инвариант, вариант, лингвокултурама, терминологик моҳият, лингвомаданий, специфик хусусият, парадигматик хусусият, қиёсий фольклоршунослик.

Аннотация. В данной статье раскрываются научно-теоретическая и терминологическая сущность понятий варианты и инварианты перевода, своеобразие языка народных сказок и литературных сказок, проблемы перевода используемых в них лингвокультурализмов, их толкование и описание, изучается и анализируется связь с религиозными воззрениями людей, национальностью, возможности их сохранения в процессе перевода. В последнее время термины инвариантность и изменчивость стали широко использоваться во многих дисциплинах. Это часто наблюдается в лингвистике и литературоведении. На самом деле понятия инвариантности и изменчивости, вытекающие из понятий «сущность» и «феномен», тесно связанных с гносеологическим разделом философии, изучаются по-разному в зависимости от специфики каждой дисциплины. Были различные мнения и тенденции в исследованиях по этому поводу. Эти понятия и явления относятся и к области переводоведения.

Ключевые слова: Инвариант, вариант, лингвокултурама, терминологическая сущность, лингвокультурология, специфика, парадигматическая особенность, компаративистское фольклористика.

Abstract. In this article, the scientific-theoretical, terminological essence of the concepts of translation options and invariants, the uniqueness of the language of folk tales and literary tales, the problems of translation, interpretation and description of the linguoculturalisms used in them, the connection with people's religious views, nationality, and the possibilities of preserving them in the process of translation are studied and analyzed. drawn. In recent times, the terms invariance and variability have become widely used in many disciplines. This is often observed in linguistics and literary studies. In fact, the concepts of invariance and variability arising from the concepts of "essence" and "phenomenon", which are closely related to the epistemology department of philosophy, are studied differently depending on the specifics of each discipline. There have been various opinions and trends in research about it. These concepts and phenomena also apply to the field of translation studies.

Keywords: Invariant, variant, linguokulturrema, terminological essence, linguocultural, specific feature, paradigmatic feature, comparative folklore.

Қирини. Жаҳон адабиётшунослиги ва фольклоршунослигида ҳар бир халқнинг миллий ўзинини англатадиган, маънавий қадриятларини улуғлаган оғзаки ҳамда ёзма асарларига хос хусусиятларни аниқлашга ва уларнинг дунё бўйлаб тарқалиш асосларини очиб беришга эътибор оғтмоқда. Негаки, бу дунёдаги барча инсонларнинг орзу-интилишлари, ҳис-кечинмалари азалдан яқин бўлганлигини англашга ёрдам беради. Айниқса, барча халқлар фольклорида мавжуд бўлган эртак

жанри намуналарини, уларнинг пайдо бўлиш ва шаклланиш хусусиятларини, бир тилдан иккинчи тилга ўгиришда содир бўладиган адабий ҳодисаларни ўрганишга қизиқиш ҳамisha долзарб бўлиб келган. Қизиқиш шундаки, бунда вариантларнинг юз бериши ҳам кузатилади. Лекин ҳозиргача таржима вариантлари ҳақида яратилган тадқиқотлар кўп эмас. Ҳолбуки, таржима вариантларининг пайдо бўлиш сабабларини, ижтимоий-тарихий омилларини махсус ўрганишга тўғри келади. Бундай ўрганиш эса фольклор жанрларини бир тилдан бошқа тилга ўгирганда, уларнинг таржима муаммоларини аниқлашга ва зарур счимларни топишга асос бўлиши билан долзарблик касб этади.

Асосий қисм. Мамлакатимизда истиклол йилларида қиёсий адабиётшунослик таркибида қиёсий фольклоршунослик, чоғиштирама тилшунослик ва таржимашунослик юкори тараккиёт босқичига кўтарилиб, янгича тафаккур ва миллий мафкура асосида яратилаётган тадқиқотларнинг ўрни ҳамда салмоғи ортиб бормоқда. Ана шундай изланишлар қаторида туришга даъвогар бўлиб турган ушбу тадқиқотда илк марта таржимада вариантлилик ва инвариантлилик муаммоси немис ишодкорлари ака-ука Гримм эртақларининг ўзбек тилига бевосита ва билвосита таржима қилинган матнлари асосида тадқиқ қилиниб, бунда таржима вариантларига хос хусусиятларни, улар орасида мукаммаларни белгиллаб кўрсатишга асос бўлувчи белгиларни очиш кўзда тутилди. Шунингдек, немис эртақларининг ўзбек тилига ўтирилишида қандай таржима усуллари кенг қўлланилганига ҳам эътибор қаратилди. Уларда лингвокултуремалар, миллий реалияларнинг берилиши орқали оломон халқининг руҳияти, миллий-маънавий маданияти, ўзига хос менталитети қандай бадний акс эттирилгани ўрганилди. Лингвокултура ва реалияларни таржимада бериш осон кечмаслиги яна бир бор далилланди. Айниқса, халқнинг жонли тилида яратилган фольклор асарларида лингвокултуремаларнинг ўрни катта бўлиши асосланди. Немис эртақчилари ака-ука Гриммларнинг ўзбек тилига ўтган асрнинг 30-йилларидан ҳозиргача эски ва янги лотин, кирилл ёзувларида бевосита ва билвосита таржима қилиниб, турли йилларда кетма-кет чоп этилган эртақ матнлари тўплаб, илмий таҳлилга тортилган. Шу орқали немис тилидан ўзбек тили лугат таркибига кириб қолган айрим сўзлар кўрсатиб берилган.

Дунё халқлари эртақларининг вариантлашув омилларини ва кўринишларини қиёсий адабиётшунослик, фольклоршунослик, чоғиштирама тилшунослик қаторида таржимашунослик нуқтаи назаридан ҳам ойдинлаштиришга қизиқиш тобора ортмоқда. Бунга таржимашуносликда эртақларни бир тилдан бошқа тилга ўгиришда прагматик, когнитив, лингвокултурологик, антропологик ёндашувнинг кучайиши, таржима стратегиялари такомиллашуви, янгича методлар кашф этилиши адекватликка эришиш имконини кенгайтираётгани билан аҳамиятли бўлмоқда. Натижада таржимада бир эртақнинг бир неча таржималари пайдо бўлиб, келиб чиққан вариант турлари орасидаги умумий ва дифференциал жиҳатларни, аслият ва ўғирма ўртасидаги эквивалентлик, адекватлик параметрларини, бевосита ҳамда билвосита таржима вариантлариаро алоқадорлиқни аниқлаш, назарий асосларини очиш заруриятини кўрсатмоқда. Ҳозиргача немис маърифатчилик адабиётининг ғоявий-бадний тақомилга катта ҳисса қўшган ака-ука Гримм эртақлари ҳам қатор хорижий тилларга, жумладан, ўзбек тилига бевосита ва билвосита таржима қилинган учун уларнинг таржима вариантлари, инвариантлари назариясини ёритиш лозимдир.

Кейинги пайтларда инвариант ва вариантлилик атамалари жуда кўп фанлар доирасида кенг қўлланиладиган бўлиб қолди. Бу кўпинча тилшунослик ва адабиётшуносликда кузатилади. Аслида фалсафанинг гносеология бўлими билан чамбарчас боғлиқ бўлган “моҳият” ва “ҳодиса” тушунчалари замирида пайдо бўлган инвариант ва вариантлилик тушунчалари ҳар бир фаннинг спецификасидан келиб чиққан ҳолда турлича ўрганилади. У ҳақда тадқиқотларда ҳар хил фикрлар, йўналишлар вужудга келган. Бу тушунча ва ҳодисалар таржимашунослик соҳасига ҳам дахлдордир.

“Вариант” деганда, бир матннинг бошқа бир матнни инкор этмаган ҳолда ёнма-ён яшаши тушунилади. Вариантлар бир-биридан катта фарқ қилмайди. Бу тушунча билан боғлиқ ҳолда “вариант”, “вариантдош”, “вариантлилик” атамалари қўлланади.

“Вариант” сўзи латинча “Varius” [1: 114] сўзидан олинган бўлиб, “ҳар хил”, “турлича”, “хилма-хил” деган маъноларни билдиради. “Вариант” тушунчаси таржимашуносликда қўлланганда, маълум бир асарнинг таржима жараёнида вужудга келтирилган, бир-биридан сал бўлса-да фарқ қилувчи турли таржима матн нусхаларини билдириб келади. Бундай матнлар кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшаш ва яқин бўлади.

Таржима вариант маълум бир асарнинг аниқ кўриниши бўлиб, баъзан уларда айрим сўз, ифода ёки ибора тушуриб қолдирилиши ёки мутаржим бўладиган тилда ёки аниқлаган ҳолатда ўзгартирилиши мумкин. Бир асар таржимасининг озми-кўпми фарқларга эга бўлишига қарамай, улар барибир сюжет, композиция, образ ва мотивлар тузилишидаги умумий белгиларини сақлаб қолаверади.

Таржима вариантларида бадийлик даражаси қай даражада сақланганлиги унинг аҳамиятини, нуфузини белгилайди. Таржима варианты ҳам жихатдан бир хил бўлмайди. Бу таржимоннинг сўз билиш ва уни таржимада келтириш маҳорати билан боғлиқ.

Бир сўз билан айтганда, ҳар бир таржима варианты ўзича мустақилдир. Уларнинг бирига асосий, бошқа яна бирига иккинчи даражалли ўрин бериб бўлмайди. Аммо улардан қай бири аслиятга жуда яқинлиги мутаржимнинг матнга профессионал ёндашганлиги, маълум устуңликлари сифатида яққол кўринади. Таржима вариантларини бир-бирига солиштирилганда, уларга хос устуң томонлар яққол кўзга ташланади.

Таржима вариантчилигини тор ва кенг маънода тушуниш мумкин. Биринчиси, тор маънода у ёки бу эртакининг баъзи сўзлари, сатрлари, образлари, ўртасидаги фарқлар, ўзгартиришлар тушунилади.

Иккинчиси, кенг маънода бир эртакининг ёнма-ён турувчи, аммо бир-бирини инкор этмайдиган ҳар хил таржима матнлари англашилади.

Тарихий асарларнинг таржима тарихига назар ташлайдиган бўлсак, баъзи асарларнинг бир тил ичида ёки бир неча тиллардаги таржималари учрайди. Бу ҳолда таржимашуносликда “вариантчилик” деб аталади. “Вариантчилик” тушунчаси нафақат йирик бир асар таржималари, балки битта асар таркибида муайян сўз ва ибораларнинг бир неча хил тарзда берилишига ҳам дахлдордир.

Таржимашунос Ж.Шариповнинг “Ўзбекистонда таржима тарихидан” деб номланган докторлик диссертациясида ўзбек адабиётига оид бир неча асарларнинг таржима вариантлари борасида фикр юритилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Инвариант деганда, шунини айтиш мумкинки, вариантлар ўзаро қийсаланса, дастлаб уларнинг икки турини фарқлаш имкони пайдо бўлади. Биринчиси, аслият матни. У ҳақиқий, аъъанавий, ижодий вариант бўлиб, тили ва ифода услуби ўзи мансуб халқнинг қадрияти сифатида кўринади. Фонема ва товуш муносабати инвариант-вариант диалектикасини ўзида акс эттиради. Дарҳақиқат, умумийлик-хусусийлик, мохият-ҳодиса, имконият-воқелик диалектикасининг тилда намоён бўлишини ифодалаш учун тилшунослар кўпинча инвариант-вариант атамаларидан фойдаланадилар. Инвариантчилик тушунчаси тилшуносликка фалсафадан кириб келган бўлиб, “барқарор, ўзгармас белгилар йиғиндиси” деган маънони билдиради. “Инвариант” тушунчаси тилшуносликка математика соҳасидан келган, яъни бу атама Ф. Клейн томонидан биринчи марта 1872 йилда турли хил ўзгаришлар остида ўзгаришсиз қоладиган кийматни белгилаш учун ишлатилган.

Тилшуносликда инвариант - бу тилнинг мавҳум тизимининг элементи, унинг аниқ амалга оширилишидан узоқлашиш тушунилади [1]. Фонологиянинг асосчиларидан бири Бодуэн де Куртенэ тилшуносликда инвариантлик ҳодисасига биринчи бўлиб эътиборни қаратиб, фонемани “тил товушининг ягона, доимий намоёдаси”, яъни, тил тизимининг фонетик даражасидаги инварианти деб талқин қилган. Унинг айни пайтдаги варианты ва шакли аллофон ҳисобланади.

Тил бирликлариининг семантикаси ҳақида гапирганда, И.М.Кобозева маъноларнинг икки турини аниқлайди: инвариатив виртуал-маълум бир тилнинг ушбу бирликдан турли хил фойдаланиш имкониятларини қамраб оладиган ва лингвистик ҳамжамиятнинг барча аъзолари учун мавжуд бўлган кенг маъно (масалан, “олов” сўзи) ва долзарб - ишлатиш контекстида намоён бўладиган тил бирлигининг тор маъноси (“оловини ўчириш!” очик ҳавода дам олиш ҳолатида). Грамматика даражасида инвариантни Н.В.Перцов ўзининг “Рус тилининг сўз ўзгаришчанлигида инвариантлар” номли асарида тадқиқ қилади. Олим инвариант деганда “турли хил лингвистик ёки вазият шароитида намоён бўладиган тегишли бирлик ёки тегишли маънонинг турли хил талқинларини бирлаштирган умумий таркиб”, деб тушунади.

Фалсафий тушунча сифатида “инвариант” кўриниши “вариант” атамасига зид кўйилади. Бундай зидлантиниш Л.Ельмслев асарларида ёрқин ифодасини топган. Унинг таъкидлашича, матннинг кўп жойларида “айни бир хил кўнма гаплар”, “айни бир хил содда гаплар”, “айни бир хил” сўзлар ва ҳоказолар учрайди. Бошқача айтганда, ҳар бир кўнма гапнинг, ҳар бир содда гапнинг, ҳар бир сўзнинг бир қанча намуналари учрайди. Ана шу бир қанча намуналар вариантлар, бу вариантлар ортдаги мохият эса инвариант саналади [9; 85]. Демак, ҳар бир инвариант бир қанча вариантлар орқали воқеланади, юзага чиқади. Инвариант назариясининг вуҷудга келиши гносеология учун катта аҳамиятга эга бўлди. Чунки у инъикос назариясини чуқурлаштирди ва унга аниқлик киритди [9].

Инвариантчилик тушунчасининг ҳамда инвариантчилик тамойилларининг атрофича ўрганилиши катор фанлар доирасида кузатилади. Г.С.Щур таъкидлашича, бир-бирига ўхшаш гоъ ва тушунчалар бир вақтнинг ўзида алоҳида-алоҳида бирлик билан номланади. Шунинг учун барча соҳа тадқиқотчиларининг изланишлари маълум босқичда алоҳида соҳа ёки фан учун хос бўлган

конунларга нисбатан умумийроқ бўлган конуниятларнинг вужудга келиши билан муҳимдир. Бундай тамойилларга муайян объектда у ёки бу хоссаларнинг бошқа хоссалар ўзгаришидан катъий назар, узоқ вақт ўз хусусиятини сақлаб қолиш тамойили бўлган инвариантлик тамойили киришини ҳам кўрсатади [11; 221].

Инвариант тушунчаси дастлаб математика доирасида ўрганилиб, кейинчалик тилшуносликка ўтган деган қарашга қарши чиқиб, Р.Якобсон бу тушунча Қозон тилшунослик мактабида математика билан бир вақтда юзага келган, деб ҳисоблайди. Таъкидлаш керакки, гарчи бу тушунча математика доирасида олдинроқ юзага келган бўлса-да, бу билан унинг моҳияти ўзгармайди.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб математикада қўлланилиб келинган бу тушунча Ф.Клейн номи билан боғланади. Машҳур физик олим А.Д.Урсу эса физик ҳодисалар замирида инвариант назариясини очиб берди. Урсунинг инвариантликнинг алоҳида турлари турлича ўзаро таъсир (ёки алоқалар) асосида мавжуд эканлигини ёритиши, инвариантлик тамойили турли хил табиатга эга бўлган ҳодисаларнинг умумий хусусиятлари воситасида бирлашши тамойили сифатида талқин этилиши инвариантликни гносеологик тамойил деб қарашига етарли асос бўлади.

Инвариантлар назариясига кўра, бевосита нисбий образлар инсон ҳиссий органлари билан қабул қилинган объектнинг акси бўлади. Объект акс этилишнинг ҳақиқийлиги шунда кўринадики, инвариантлар объектларнинг характеристикасидир, бу характеристикалар субъект ва ташқи ўзгаришларга боғлиқ эмас. Инвариант тушунчасини оддийроқ тарзда ифодалаш учун Гегелнинг биз олма, ўрик, тилосини тановвул қиламиз, бироқ “мевани” истеъмол қила олмаймиз, деган фикрини келтириш ўринлидир. Р.Якобсон фикрича, инвариантлик муаммоси замонавий тилшунослик ривожининг асосий тушунчаларидан саналади.

Инвариант атамаси тилшуносликда, жумладан, шундай таърифланади: “инвариант тил маъхум тизимида аниқ юзага чиқишидан ажралган тарзда бўлган элемент эмас” [9]. Инвариантлик хусусияти маълум нарсанинг шунга ўхшаш бошқа нарсада мавжуд бўлган умумий хусусиятини кўрсатади. Вариантлик эса инвариант хусусияти билан бир синфга бирлашган предметлардан факат биттаси учун хос бўлган хусусиятни намоён қилади [11; 271]. Вариантлар ўртасидаги ва инвариантнинг вариантлар билан муносабатини турлича тушуниш натижасида тилшуносликда инвариант – вариантлик тушунчасини турли ҳолда талқин этиш юзага келди. Инвариант ва вариант маълум синфга мансуб предмет ёки ҳодисанинг икки хусусиятидир. Инвариантлик хусусияти айни бирлик предметининг унга ўхшаш бошқа нарсалар билан умумий хусусиятларини тавсифлайди. Вариативлик, унинг инвариант хусусиятлари орқали боғланган бошқа ўзига ўхшаш предметлардан фарқли ўлароқ, факат маълум бир нарсага эга бўлган ўзига хос хусусиятни ифодалайди.

Тил бирликларининг вариативлиги, қонда тарикасида, нутқ маданияти назариясида марказий бўлган меъёр тушунчаси билан боғлиқ. Меъёр – маълум бир вақтда ушбу тил ҳамжамиятида мавжуд бўлган ва унинг барча аъзолари учун мажбурий бўлган тил бирликлари ва улардан фойдаланиш конуниятлари, қолaversа бу бирликлар ягона бўлиши мумкин ёки адабий тил доирасида биргаликда мавжуд бўлган вариантлар кўринишида пайдо бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Айнан маълум бир тил ҳамжамиятида қабул қилинган меъёрлар тил вариативлиги чегараларини белгилайди ва ифода воситаларидан, шу жумладан таржима жараёнида фойдаланишни тартибга солади, бу эса қатор тадқиқотларда ўз тасдиғини топган.

Қисқаси, тилнинг барча соҳалари учун умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси амал қилади. Умумийлик, моҳият – инвариант хусусийликлар, вариантлар орқали намоён бўлади. Инвариант ва вариантлар бир қатордаги ҳодисалар эмас, балки турли қатордаги, икки босқичга мансуб ҳодисалардир. Инвариантнинг намоён бўлиш шакллари вариантлар экан, демак, инвариантлар-вариантлар умумлашмасидир. Вариантлар қаторида ҳеч бири бошқасига инвариант бўла олмайди. Меъёр ва инвариант тушунчалари бошқа-бошқа тушунчалардир [1; 88].

Энг асосий нарсани аниқлашга тўғри келади, яъни қайси асосда таржима матни асл матнга тенг деб ҳисобланиши мумкин. Масалан, “Менинг акам ўқитувчи” жумласининг немис тилидаги таржимаси – *Mein Bruder ist Lehrer*. “Mein Vater ist Lehrer” жумласи юқоридаги немисча жумланинг таржимаси бўла олмайди. Бошқача айтганда, бу унга тенг келмайди. Шубҳасиз, бир тилда ёзилган матнни бошқа тилдаги матн билан алмаштиришнинг ҳаммаси ҳам таржима ҳисобланмайди. Худди шу фикрни бошқа йўл билан ҳам ифодалаш мумкин: таржима жараёни ёки тиллараро алмашинув ўз-ўзидан эмас, балки баъзи бир аниқ қондаларга кўра, аниқ белгиланган доирада бўлади, чегарадан чиқиб, биз таржима ҳақида гапириш ҳуқуқидан маҳрум бўламиз. Таржима деб аташ ҳуқуқига эга бўлиш учун биринчи маънода, таржима тилидаги матн асл тилдаги матнда ҳам мавжуд бўлган нарсани ўз ичига олиши керак. Бошқача қилиб айтганда, асл тилдаги матнни таржима тилидаги матн билан алмаштиришда маълум бир инвариант сақланиши керак. Ушбу инвариантнинг сақланиши

даражаси таржима матни асл матни билан тенглигини аниқлашга, ўлчашга хизмат қилади. Шунинг учун, аввало, таржима жараёнида аниқ нима инвариант бўлиб қолишини асл тилидаги матни таржима тилидаги матнга айлантириш жараёнида аниқлаш лозим.

Ушбу муаммони ҳал қилишда қуйидагиларга асосланиш керак. Таржима жараёни бевосита белги тизимлари фани – семиотикада – белгининг икки томонлама характери деб аталадиган нарсага боғлиқ. Бу шуни аниқлатадики, ҳар қандай белги икки томоннинг мавжудлиги билан тавсифланади ёки уларнинг бирлиги деб ҳам атайдилар ва улар: ифода ёки шакл ҳамда мазмун ёки маъно бирлигидир.

Маълумки, тил – бу ўзига хос белги тизимидир, шунинг учун тилнинг бирликлари ҳам икки ўлчовлилик, ҳам шакли, ҳам мазмуни билан ажралиб туради. Шу билан бирга, таржима учун ҳал қилувчи ролни турли тилларда ифода жиҳатидан фарқ қиладиган бирликлар, яъни шакл жиҳатдан фарқланиши, аммо мазмун жиҳатидан, яъни маъносини жиҳатидан бир-бирига мос келиши муҳим роль ўйнайди. Масалан, юқоридаги жумлаларда, немис тилидаги “Bruder” сўзи ўзбекча ака, ука сўзидан ифода жиҳатидан фарқ қилади, лекин мазмун жиҳатидан у билан мос келади, яъни у бир хил маънога эга. Гапни соддалаштириш мақсадида биз таржима назарияси учун жуда муҳим бўлган қоидадан узоқлашамиз, бу ҳар хил тиллар бирликларининг мазмун жиҳатидан мос келиши, қоида тариқасида, тўлиқ эмас, балки қисман эканлигини таъкидлаймиз. Масалан, немисча “Mutter” сўзи “она” деган маънога қўшимча, волида, эна, ая, нана ва бошқа сўзлар билан ифодаланган маъноларга эга.

Ўзбек тилида ака, укани биз амакиваччага нисбатан ҳам ишлатишимиз мумкин, аммо немис тилидаги “Bruder” сўзи ўзбекча амакивачча билан бир хил маънога эга бўлмай, бу сўз немисчага “Bruder” эмас, балки “Cousin” деб таржима қилинади ва бу сўз немис тилида ўғил, “Cousine” киз бола учун ишлатилади. Бу ҳодиса, яъни турли тилларнинг бирликлари маънолари тизимларининг тўлиқ мос келмаслиги, таржима жараёнини сезиларли даражада мураккаблаштиради ҳам, уни ўзгартирмайди.

Шу асосда биз айтишимиз мумкинки, агар немисча “Bruder” сўзини ўзбекча ака-ука жуфт сўзи билан алмаштирсак, унда таржима жараёни шу ерда содир бўлади, чунки бу сўзлар ифода жиҳатидан фарқ қилади, яъни шакл жиҳатидан бир-бирига мос келадиган ёки мазмун жиҳатидан тенг бўлган сўзлардир. Аслида, кичик матн (нутқ маҳсулоти) бу жумладир, шунинг учун таржима жараёни ҳар доим камда битта жумлада (кўпинча бутун жумлалар гуруҳида) амалга оширилади ва жумлалар, қоида тариқасида, турли тилларнинг бирликлари ўртасидаги номувофиклигини бартараф этади.

Юқоридаги мисолга қайтадиган бўлсак, шуни таъкидлашимиз керакки, биз таржима қилишда нафақат немис тилидаги “Bruder” сўзини ўзбекча ака, ука билан, ёки немисча “leben” сўзини ўзбекча “яшайди” сўзлари билан алмаштирмаймиз, балки бутун немисча жумласи “Mein Bruder lebt in Berlin”ни ўзбек тилига “Менинг акам Берлинда яшайди” жумласи билан ўзгартирамиз, гарчи бу асл нусхадан фарқ қилса ҳам, улар ифода нуқтан назаридан, яъни маъно жиҳатидан у билан мос келадиган немисча жумла ҳисобланади. Шу асосда энди таржиманинг қуйидаги аниқ таърифини беришимиз мумкин:

Таржима – бу асл маънони сақлаган ҳолда бир тил маҳсулотини бошқа бир тилга ўзгартiriш жараёнидир. Бироқ, аввал иккита ўта муҳим эслатмани айтиб ўтишимиз керак:

1. “Мазмун бирлиги” ёки “маъно” атамаси бу лингвистик белги бўлиб, уни кенг микёсда барча муносабат турларини назарда тутган ҳолда тушуниш лозим. Шуни таъкидлаш керакки, “маъно” тушунчасини фақатгина “субъектив-мантikiй” ёки “денотатив” маънолар деб атайдиган нарсага қисқартириш мумкин эмас. Шундай қилиб, таржима жараёнининг моҳиятини тўғри тушуниш, биринчи навбатда, лингвистик маънолар назариясини ёки семасиологияни батафсил ишлаб чиқишни талаб қилади.

2. “Ўзгармаган мазмун бирлигини сақлаб қолиш” ҳақида нисбий маънода гапириш мумкин, мутлақ маънода эмас. Тилларни алмаштириш билан (ҳар қандай бошқа турдаги ўзгаришлар каби), камчиликлар юзага келиши муқаррар, яъни асл матнда ифодаланган маъноларнинг тўла етказа ололмаслик ҳолатлари учрайди.

Демак, таржима матни асл матнга мутлақо тенг келолмайди; таржимоннинг вазифаси бу эквивалентлиқни имкон қадар тўлиқ ишлатиш, яъни камчиликларни минимал даражага етказишдир, аммо асл матнда ва таржима қилинган матнда акс эттирилган маъноларнинг “юз фониз” мос келишини талаб қилиш мутлақо асоссиздир. Бу шуни аниқлатадики, таржима назариясининг вазифаларидан бири маъноларни очиб бериш устуворлиги: маънолар ҳар хиллигини инобатга олиб, таржима жараёнида улардан қайси бири кучли маъно аниқлашнинг ёки қайсидир сўз “қурбон қилиниши” мумкинлигини аниқлаш керак. Шундангина таржима жараёнида семантик йўқотишлар минималлашади. Ушбу иккита муҳим шартлар билан биз таржиманинг юқорида келтирилган таърифини яроқли деб қабул қилишимиз ва таржиманинг “семантик-семиотик модели” асоси сифатида ишлатишимиз мумкин.

Кўпгина лингвистик атамалар математикадан олинган. Таржима инвариант ҳам улардан бири. Таржимашунослик доирасида инвариант тушунчаси биринчи навбатда таржиманинг инварианти билан боғлиқ, аммо тилшунослар орасида ушбу атамани аниқлаш бўйича ягона нуктаи назар mavjud эмас.

Инвариантнинг асл мазмунини ва унинг таржима вариантларининг умумийлиги сифатида талқин қилинадиган энг аъъанавий ёндашувни кўриб чиқиш мумкин. Масалан, А. Поповичнинг асарларида биз "маънонинг инвариатив ядроси" тушунчасини кўришимиз мумкин, бу орқали муаллиф таржима вариативлиги учун майдон яратадиган барқарор, доимий семантик унсурлар тўшамини тушунади, улар матннинг "инвариатив ядроси" мазмунини ўзгартирмайди. Муаллифнинг фикрига кўра, таржима инвариативлиги асл нусханинг турли хил вариантлар ўртасидаги боғлиқлик билан белгиланади. Таржима инвариант деганда, икки иборани – асл ва таржима тили матни, яъни турли хил ибораларни сўз ўйини ёки ўзгартиришлардан кейинги ҳолатидаги ўхшашлик тушунилади. Таржима инварианти сифатида биз асл ва натижалари (эришилган, таржима) матнларнинг семантик тенглигини англашимиз керак. Аммо баъзи тилшунослар бу тушунчани кенгрок тушунтиришади. Уларнинг фикрича, асл ва мақсадли матнларни бириктирган матн реал ҳолатни акс эттира олади. Агар вазият бошқача тушуниلسа, бу кўп тиллилик вазиятида ҳам юзага келиши мумкин бўлган тушунмовчиликка олиб келади ва кўпинча комик ҳазилларга асос бўлади. Масалан, мисол келтирадиган бўлсак, дўкондаги вазият:

Der Kunde: Ich brauche frische Milch.

Харидор: Менга тоза сут керак.

Der Verkäufer: Bitte, aber hier ist ein Geschäft, aber keine Farm.

Сотувчи: Марҳамат, аммо биз дўконимиз, ферма эмас.

Бу ўринда оғзаки равишда айтилган ҳар хил вазиятлар турли хил прагматик урғу билан юзага келади. Харидор ўзига ачимаган, муддати ўтмаган сут кераклигини айтган бўлса, сотувчи эса хар қандай сут соғиб олинганидан кейин, маълум бир муддат ўтгач, дўкон пештахтасидан ўрин олишини уқтирмакда. Агар сотувчининг нутқидаги ҳазилни таржимон бошқача маънода айтса (Тоза сут керак бўлса, фермага бориш) ҳазил йўқолган бўлиб, унинг жумлаларидаги маънолар кинояга айланган бўлар эди. Шунинг учун таржиманинг инварианти нафақат семантикага (маънога), балки прагматикага (коммуникатив, сўзлашув ниятига) ҳам асосланади. Одатда, таржима қилиш жараёни бир тилдаги матнни бошқа тилга айлантириш деб англанади. Шунинг учун таржима қилишда ҳар доим иккита матн mavjud бўлиши назарда тутилади. (А.И. Смирницкийнинг сўзларига кўра, битта "нутқ асарлари"), улардан бири асл, яъни иккинчи матндан мустақил равишда яратилган, иккинчи матн эса муайян тиллараро ўзгаришлар орқали биринчиси асосида яратилади. Биринчи матн – асл матн (ёки шунчаки "асл нусха"), иккинчиси – таржима матни (ёки "таржима") деб номланади.

Дастлабки матн айтилган ёки ёзилган тил – "манба тили" деб аталади. Таржима амалга ошириладиган тил (таржима матни тили) "таржима тили" деб юритилади. Кўпинча вариантлик фольклорга ҳослиги айтилади [8]. Лекин вариантлик таржима жараёнида ҳам юз беришини инкор қилиб бўлмайди. Чунки бир матн фақат бир киши томонидан эмас, бир неча киши томонидан таржима қилиниши мумкинлиги юқорида кўриб ўтилди. Масалан, ака-ука Гриммларнинг "Бремен мусиқачилари" ("Die Bremer Stadtmusikanten"), "Бир хумча шовла" ("Der süße Brei"), "Ботир тикувчи" ("Das tapfere Schneiderlein"), "Ошпоғой ва етти ғном" ("Schneewittchen und die sieben Zwerge"), "Митти одамчалар" ("Die Zwerge"), "Ялқов Хайнс" ("Der faule Heinz"), "Оқойим ва Гулоим" ("Schneeweißchen und Rosenrot"), "Асаларилар қиролчаси" ("Die Bienenkönigin"), "Кулоим (Золушка)" ("Aschenputtel") каби эртаклари бир неча мутаржимлар томонидан ҳозиргача гоҳ бевосита, гоҳ билвосита немис тилидан ўзбек тилига ўтирилганлиги маълум. Ўзбек фольклоршунослигида "Алпомиш" достонининг ўзбек вариантлари тўғрисида монографик тадқиқот олиб борган Т.Мирзаев фикрича, вариантликнинг асосий специфик хусусиятини кўрсатувчи белгиларидан бири жамоавийликдир [8; 25]. Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, бир асар бир неча киши томонидан таржима қилинар экан, ўз-ўзидан бир гуруҳ таржимонлар жамоаси шаклланиб қолади. Масалан, ака-ука Гримм эртакларининг Х.Рахимов таржималари ёки С.Тўрахонова вариантлари тарзида уларни номлаш мумкин.

Таржима вариантларининг юзага келиши таржимашуносликда ҳам ёзма адабиётга, ҳам фольклор асарига ҳосдир. Бу ўзининг субъектив ва объектив сабаблари орқали изоҳланади. Субъектив сабабнинг илдизи мутаржимнинг аслият матнига қатъи эътибори, қизиқиши, у ҳақидаги билими, профессионаллик даражаси, меҳнати, ижодий ёндашуви билан белгиланса, объектив сабаби давр тақозоси, ижтимоий муҳит талаби билан ойдинлашади.

Шундай қилиб, бир эртақнинг аслияти ёнида унинг бошқа бир тилдаги таржима варианты ҳам пайдо бўлади. Ю.М.Соколов фикрича, бундай вариантчилик намунаси “мустақил аҳамиятга эга бўлган бадний факт” ҳисобланади. Бироқ таржима вариантларининг ҳар бирини мустақил санаб, бир-биридан фарқлаш керак. Чунки таржима ҳар доим ҳам профессионал мутаржим томонидан амалга оширилавермайди. Унинг пайдо бўлишида кўнглини мутаржим ҳам иштирок этиш мумкин.

Демак, бирор асарни профессионал мутаржим бўлмаган инсон бир тилдан бошқа тилга ўнгирганда, ижодий ҳолатлар кўпроқ кўриниши мумкин. Профессионал таржимон эса матнни деярли ўзгартирмайди, ижодий ёндашмайди, у кўпроқ адекват таржимани режалаштиради. Сўз устида жиддий ишлайди. Унинг денотатив, конотатив маъноларига алоҳида эътибор қаратади, сюжетга ўзгатиришлар киритмайди. Таржима принциплари ва методларига жиддий ёндашиб иш юритади. Таржима вариантлари юзага келишининг объектив сабабларидан яна бири тарихий шароит талаби билан изоҳланади. Негаки, бошқа фольклор намуналари қатори эртақлар ҳам маълум бир тарихий, иқтисодий-ижтимоий шароитда яратилганлиги учун айрим мотивлари мавжуд тузум воқеаларига мос келади. Шу мувофиқлик унинг таржима қилинишига омил бўлади. Олимлар таъкидлашганидек, вариант, вариантдош, вариантчилик, вариация терминлари ҳар доим ҳам бир хил тушунилмайди. Уларни бир-бирларидан ажратиш, маъноларини дифференция қилиш ва фарқини кўрсатиш керак бўлади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, вариантчилик таржима жараёнларининг специфик хусусиятларидан биридир. У муайян бир асарнинг (эртақнинг ҳам) барча таржима вариантлари мажмуи ҳақида баҳс этади. Бир сўз билан айтганда, бир эртақнинг ҳар бир таржима намунаси вариантларда тарқалиши ва бир-бири билан ёнма-ён яшаб келишига “таржима варианты” дейилади.

Шундай қилиб, вариативлик - 1) нутқдаги ҳар бир даражада мавҳум тил бирлиги унинг ўзига хос вариантларидан бири сифатида намоён бўладиган тил тизимининг мавжудлиги ва ишлаш усули; 2) эволюция жараёнида тил тизимининг барча даражаларида тилнинг рақобатдош ифода воситаларини яратиш қобилияти, яъни бир хил маъноларни турли шаклларда етказиш имконияти. Таржима вариативлиги - асл нусханинг маъносини етказиш учун таржима матнларида турли шакллардан фойдаланиш. Инвариант - нутқнинг ўзига хос birlikларининг маъноларини умумлаштирувчи ва уларнинг талқини билан аниқланадиган мавҳум тил бирлиги. Таржима инварианти – матннинг функционал доминантларини ҳисобга олган ҳолда таржима ёрдамида маълум бир коммуникатив вазиятда муайян бир матн турини таржима қилиш жараёнида сақланадиган мураккаб мавҳум семантик компонент саналиб, муваффақиятли таржимани яратиш учун минимал ва етарли ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. – 2-е изд., стер. – М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004.
2. Ельмслев Л. *Метод структурного анализа лингвистике*. – М., 1960. – С.52.
3. Д.Х.Қаримова. *Вариантность в переводе (на примере произведений братьев Гримм)*. *Вестник науки и образования*, 2019.
4. Halimovna K.D. *On the history of the creation of Grimm brothers' fairy tales and their translations into uzbek* //Euro-Asia Conferences. – 2021. – Т. 3. – №. 1. – pp. 85-87.
5. Halimovna K.D. *Variability and invariability in fairy tales (As the example of the translation of grimm's fairy tales)* //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – Т. 24. – №. 1. – pp. 138-144
6. Karimova Dilafuz Halimovna. *Aka-uka Grimm ertaklari o'zbekcha tarjima variantlarining davriy statistikasi*. O'zMU xabarlari, ISSN 2181 – 7324. B.228-231.
7. KD Halimovna. *The Influence of Language and Principles of Translation on the Origin of Variation and Invariance in Translation*. *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal*, 2022.
8. Мирзоев Т. *Алтомаш достонининг ўзбек вариантлари*. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.25.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Boqiyeva G. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Fonetika – Leksikografiya)*. – Т., 2005. В.57.
10. Сопицев В.М. *Язык как системно-структурное образование*. – М., 1961. – С. 217-218.
11. Щур Г.С. *Теория поля в лингвистике*. – М., 1974. – С. 221.